

**HANA ŠTĚPÁNKOVÁ, CYRIL HÖSCHL,
LUCIE VIDOVIČOVÁ A KOLEKTIV**

GERONTOLOGIE

**SOUČASNÉ OTÁZKY
Z POHLEDU BIOMEDICÍNY
A SPOLEČENSKÝCH VĚD**

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM 2015

/1/

Diferenciální hledisko v gerontologii

Jan Srnec

Je všeobecně známo, že populace jako celek stárne. Podíl ekonomicky aktivních osob se snižuje a naopak počet osob starších 65 let (65+) narůstá. Na demografické stárnutí reagují nadnárodní organizace i jednotlivé státy Evropy vyhlášením strategických priorit.

Národní akční plány ČR přirozeně vycházejí z ekonomických potřeb naší společnosti, nebo alespoň přihlížejí k jejím ekonomickým možnostem. Důraz se klade na aktivní stárnutí. *Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017* je pro ČR hlavním výstupem *Evropského roku aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity*, který byl vyhlášen Evropským parlamentem a Radou v roce 2012. Vedle zdraví a celoživotního učení patří k prioritním cílům Národního plánu na léta 2013–2017 „aktivizovat seniory, zdůrazňovat hodnotu dobrovolnictví a rozšířit možnosti smysluplné účasti na dobrovolných aktivitách“.

Posilovat aktivitu seniorů, mužů i žen, je samozřejmě žádoucí. Jenom by se nemělo zapomínat na to, že s postupujícím demografickým stárnutím se senioři (obojího pohlaví) stávají stále více heterogenní skupinou. I to se obecně konstatuje v preambuli ke jmenovanému akčnímu plánu, avšak méně se k tomu přihlíží v konkretizaci stanovených cílů. V demokratických režimech

se uznává právo občanů na osobní hodnotové priority, které se někdy mohou výrazně lišit od hodnotového zaměření dané společnosti (idea konzumerismu v kapitalistických režimech, idea kolektivismu a rovnostářství v režimu tzv. reálného socialismu apod.).

ZDROJE DIFERENCÍ MEZI SENIORY¹

ROZDÍLY MEZI STÁRNUTÍM MUŽŮ A STÁRNUTÍM ŽEN

Biologické rozdíly jsou evidentní a ty nejdůležitější každý zná. Oproti tomu, rozdíly v oblasti psychosociální jsou dosud zpracovány jen kuse a nesystematicky. Navíc dochází v posledních zhruba sto letech v oblasti psychosociální k výrazným změnám. Na jedné straně se začalo rozvíjet od 17. a 18. století ženské hnutí hlavně v Anglii a Francii (od poloviny 20. století zvané feminismus), které přineslo nové pohledy na otázku nerovnosti žen ve srovnání s muži. Ženské hnutí nastavilo zrcadlo přetrvávajícímu patriarchálnímu pojetí světa (toho tzv. civilizovaného), upozornilo na falešné stereotypy, zejména genderové, požadovalo změny v sociálním postavení žen, jejich zrovnoprávnění atd. Na druhé straně však pojmový aparát a teoretická zobecnění v různých oborech (nejen sociálních) dosud nesou stopy patriarchátu.

Mimo jiné, důraz feminismu na gender je právem zdůvodněn tím, jaký má význam pro sociální status starých lidí. Obecně platí, že tradiční patriarchálně zaměřené gerontologické studium logicky vede k jednostrannému a zkreslenému obrazu stárnutí a stáří.

Patriarchální pojetí světa konzervuje a de facto stále posiluje český jazyk. Čeština patří do skupiny jazyků západoslovanských, které striktně rozlišují mužský a ženský rod. Spisovná podoba češtiny se formovala od 14. století a obzvláště o ni pečovali od počátku národního obrození J. Dobrovský a J. Jungmann. Pravidla pravopisu se od té doby změnila jen málo – ovládá je mužský rod. Už na základní škole jsme se učili, že je-li v několikanásobném podmětu alespoň jeden muž, píše se v příčestí měkké i. „Paternalismus“ se připomíná také v českém slovníku, ve slovních obratech a v právních normách: muž se ožení a žena se vdá; muž si příjmení ponechá, žena se obvykle „přejmenuje“ po muži (už není svá, ale je -ová), a i když si ponechá rodné jméno, je stále -ová (většinou po otci). Má-li manželovo jméno adjektivní formu, je ženě „povolena“ změna na ženský rod: Nový – Nová.

Některá substantiva, hlavně v plurálu, označují muže i ženy, ač jsou formulována v mužském rodě. Týká se to hlavně generických substantiv označujících lidi podle rolí, zejména profesí (žáci, studenti, zaměstnanci, senioři). Že

1 Téma „interindividuální rozdíly ve stárnutí“ není nikterak nové. Dokládají to i naše starší publikace (Vondráček & Srnec, 1959, s. 28–30; Srnec, 1982, s. 148–150). V současnosti však aktuálnost tématu vzrůstá, a to hlavně ze dvou důvodů: 1. stoupající heterogenita skupiny senior, 2. prohloubené a nové poznatky dnešní gerontologie.

nejde jen o gramatickou zvláštnost češtiny, to si uvědomují i odborníci-bohemisté: „Obraz lidského světa v češtině tedy diskriminuje jeden gramatický rod (což může podporovat určité stereotypy v lidském světě samém). V některých jazycích, např. ve finštině, se rod nerozlišuje, v jiných, např. v angličtině, není opozice maskulinum vs. femininum v gramatice zdaleka tak významná jako v češtině...“ (Cvrček a kol., 2010, s. 136).

Přesněji vyhodnotit rozdíly mezi stárnutím mužů a stárnutím žen je v oblasti psycho-sociální komplikováno tím, že už „uvnitř“ každé ze srovnávaných kategorií jsou velké interindividuální rozdíly. Při nedostatku výzkumných studií opírajících se o výsledky statistického zpracování dostatečného množství dat (např. srovnáním věkových kohort zvlášť pro muže a zvlášť pro ženy) nezbývá než se spokojit s méně přesnými poznatky, ke kterým dospěli laici nebo pracovníci pomáhajících profesí, a to na podkladě dlouhodobé zkušenosti se seniory obojího pohlaví (rozhovory s nimi, sledování jejich vývoje a reakcí na změny v životě, mimořádné události, krize apod.). Souhrnnou zprávu o poznacích tohoto typu můžeme číst v publikaci, která vyšla před 40 lety. Ze zprávy vybíráme údaje, jejichž platnost se příliš nezměnila.

„Mezi muži a ženami nejsou jen rozdíly biologické. Duševní vývoj probíhá od dětství poněkud odlišně; v chování chlapců se projevují jiné sklony než v chování dívek. V souladu s rozdílnou profesní orientací je poněkud rozdílná i příprava na povolání, takže jsou více rozvíjeny a posilovány jiné schopnosti u mužů a jiné u žen. Odlišnosti v biologickém a duševním vývoji a rozdíly v převažujících sociálních rolích způsobují, že i stárnutí probíhá poněkud odlišně u žen a u mužů. V elementárních duševních funkcích rozdíly nejsou žádné nebo jen malé, větší rozdíly se zjišťují ve sféře osobnosti, v postojích a v celkovém přizpůsobení svému stárnutí. Důležitým činitelem je změna v sociálních rolích. U většiny mužů se náhle a výrazně mění životní situace odchodem ze zaměstnání se všemi jeho důsledky (pokles sociální prestiže, změna životního stereotypu, ztráta výrazného zdroje uspokojení, náhlý úbytek sociálních kontaktů apod.). U zaměstnaných žen nemívá přechod do důchodu tak závažné důsledky. Stárnoucí žena je obvykle více orientovaná na rodinu, kde se její funkce často až do pozdního věku prakticky nemění. S tím ovšem souvisí, že v průměru intenzivněji než muž reaguje na mimořádné události v rodině. Bylo zjištěno, že ženy se hůře přizpůsobují pobytu v ústavu hlavně proto, že ztrácejí svou téměř celoživotní rodinnou roli; pro muže-důchodce bývá pobyt v ústavu jen jinou variantou stejně neuspokojivé situace...“ (Srnc, 1982, s. 156–157).

ROZDÍLY MEZI SENIORY – VÝSLEDEK CELOŽIVOTNÍHO VÝVOJE

Mezi lidmi obecně (bez dělení na muže a ženy) jsou značné rozdíly už v dospělém věku, tedy ještě před obdobím stárnutí. Roli hraje dědičnost, vrozené genetické dispozice, výchova a vzdělání, návyky v oblasti tělesné a mentální činnosti, rozvinuté zájmy, sociální kontakty atd. Při stárnutí nastávají změny

v biologickém systému (celková zdravotní kondice, změny ve smyslovém vnímání, zhoršení některých kognitivních funkcí, hlavně krátkodobé paměti). Neméně významné jsou změny v systému sociálních rolí (odchod na odpočinek, ztráty členů rodiny a přátel, nová přátelství, nové sociální role). Obvykle se mění také socioekonomická situace (příjmy, bydlení, sociální zabezpečení, dostupnost zdravotní péče). Uvedené změny nejsou univerzální, neprobíhají u všech osob stejně, ani z hlediska času (rychlosti), ani z hlediska obsahu (kvality). Záleží na tom, nakolik je subjekt schopen nastalé změny (překážky) aktivně zvládat, přizpůsobit se nové situaci, eventuálně má-li možnost případné ztráty nějak kompenzovat. Trvalejší následky nezvládnutých nebo nedostatečně kompenzovaných změn mohou v některých funkcích (hlavně kognitivních) nebo v některých složkách osobnosti přispět k narůstání interindividuálních rozdílů existujících už v období dospělosti. Další, méně zjevný okruh příčin se týká faktorů subjektivních – psychologických: jak člověk vnímá a prožívá změny ve zdravotním stavu a fyzické kondici, změněnou ekonomickou situaci, případné krize, zátěžové situace aj. Jestliže se jedná o negativní změny intenzivnějšího stupně nebo delšího trvání, mohou vést k oslabení organismu (jeho imunitního systému), případně k narušení některých fyziologických funkcí. K faktorům, které tvoří tzv. individuální životní prostor, patří pojetí vlastního „já“ a pojetí významných „druhých“, dále to, jak člověk vnímá současnou socioekonomickou, politickou a historickou situaci a do jaké míry se mu daří obnovit rovnováhu (ekvilíbrio) mezi osobními potřebami (hodnotami) a nabídkou přítomné společnosti.

Ze zahraničních autorů E. Grundyová (2001) doložila, že si člověk přináší do staršího věku to, co během života akumuloval, ale také to, co vyplýval nebo už vyčerpával. Podobně větší počet longitudinálních studií potvrzuje, že nejlepším prediktorem spokojenosti a adaptace ve stáří je spokojenost se životem v dospělosti. Tato a jim podobná fakta svědčí pro skutečnost, že „terén“ pro působení společnosti (tj. státních orgánů a institucí) ve směru aktivizace seniorů a podporování jejich dobrovolnictví je v podstatě hotový a realisticky lze počítat jen s tou částí seniorů, kteří jsou mladší, zdravější a spokojenější.

Přehled nových poznatků gerontologie na podkladě reprezentativního výběru z literatury (převážně „západní“) podala u nás psycholožka I. Šolcová (2011). Při zaměření na narůstající rozdíly mezi seniory jsou obzvláště důležité autorčiny doklady o tom, že druhá polovina života není spojena jen se ztrátami, ale přináší i příležitosti k „ziskům“. Jsou to: nové vývojové úkoly stáří, přibývání zkušeností, životní moudrost, vnitřní síla atd.

Z dokladů zmiňovaných v článku I. Šolcové uveďme alespoň tři: K Eriksonově vývojovému úkolu „integrita proti zoufalství“ přidal G. E. Vaillant úkol starat se o to, co má význam pro vzdálenější budoucnost: pěstovat a uchovávat tradici. B. Nygren v disertační práci na severošvédské univerzitě vyšetřil seniory 85+. Analyzoval výsledky čtyř škál (resilience, koherence, smysl života a sebetranscendence) a zjistil, že to, co mají uvedené škály společné a co nazval „vnitřní silou“, může být nejen zachováno, ale může také

narůstat až do vysokého věku. Autorky jiné švédské studie (W. J. Strawbridge, M. I. Wallhagen, B. D. Cohen) na životních příbězích seniorů ve věku 85+ doložily, že ve stárnutí není důležité dosáhnout ekvilibria, ale naopak je důležité přijmout změny, které s sebou stáří přináší, a zachovat si identitu. Autorky studie zařadily do zmíněných změn čtveřici základních protikladů, jež se s přibývajícím věkem vyskytují pospolu. Jsou to: slabost a síla těla, pomalost a rychlost běhu času, smíření a lítost, udržování spojení s druhými a osamělost (podle I. Šolcové, 2011, s. 153–154).

Také tento dvojitý aspekt stárnutí – ztráty a zisky – je třeba brát v úvahu při hodnocení množství individuálních rozdílů mezi seniory, zejména ve vyšších věkových kohortách.

AUTONOMIE JAKO CENTRÁLNÍ POJEM V PSYCHOSOCIÁLNÍM STUDIU STÁRNUTÍ

Podle socioložky D. Sýkorové lze autonomii považovat za „relativní samostatnost jedinců vzhledem k sociálnímu okolí, jejich schopnost, vůli a možnost vést v daném prostředí život podle vlastních pravidel, rozhodovat o něm a kontrolovat jej“ (Sýkorová, 2007, s. 75). S pojmem autonomie jsou spojeny další pojmy: „Svoboda jako nepřítomnost interference a současně přítomnost alternativ jednání je nezbytnou podmínkou autonomie individua, rozvinutí jeho cílů a zájmů. Svoboda je svobodou, ponechává-li dostatek prostoru pro lidskou volbu a aktivitu“ (tamtéž). Dalším předpokladem autonomie je respekt vůči soukromí individua. Jde o kontrolu informací o vlastní osobě, nevměšování druhých (jednotlivců či institucí), nebýt pod jejich dohledem. V souvislosti s „ambivalencí“ potřeby soukromí Sýkorová používá citaci od známého evropského sociologa Z. Baumana (nar. 1925). Je optimální, když do soukromí můžeme svobodně vstupovat i z něho vystupovat, „když zůstává jen intermezem mezi obdobími společenské angažovanosti“, jehož dobu si můžeme stanovit podle vlastního výběru a které je snesitelné „díky naději, že je vždycky možný návrat do společnosti ostatních a s ním i příležitost sdílet s druhými své myšlenky a cíle“ (Bauman, 2003, s. 66–67).

Sýkorová ve shrnující kapitole knihy *Autonomie ve stáří* (2007, s. 224–225) zdůrazňuje rozdíly mezi seniory v tom, jak prožívají stárnutí a jakým způsobem se s ním vyrovnávají. Rozlišuje šest různých přístupů, ve kterých se připsuje význam právě autonomii:

- **Přístup „mladé stáří“** – subjektivní pocit mladosti, fyzické i finanční soběstačnosti, samostatné rozhodování a kompetence. Senioři akcentují vlastní autonomii a respektují autonomii druhých. Základní strategií je rozvoj aktivit středního věku. Zdroj ohrožení osobní autonomie představuje spíše redukce vnějších než vnitřních potenciálů.
- **Přístup „vyrovnané stáří“** – moudrá akceptace stáří a současných i anticipovaných omezení. Důchod je chápán jako čas svobody, možnost myslet

na sebe i být užitečný druhým. Senioři vyhledávají kladné stránky života, v rámci limitů jsou aktivní. Autonomie je autonomií sebevědomou, založenou na sebeúctě a respektující autonomii významných druhých. Vztah k ostatním starým lidem lze charakterizovat jako jemnou chápající distanci.

- **Přístup „ambivalentní stáří“** – typické je překonávání negativního postoje k penzionování a stáří. Senioři ostřeji vnímají ohrožení fyzické a finanční soběstačnosti, nikoli však autonomie ve smyslu samostatného rozhodování. Pilířem postupů je aktivita přizpůsobená vnějším a vnitřním možnostem (zájezdy, sociální aktivity). Zahrnuje jak distanci, tak solidari-zaci s druhými seniory.
- **Přístup „popírání stáří“** – přístup se vyznačuje distancí od stáří a sta-rých, od vlastních zdravotních potíží. Téma nesoběstačnosti zůstává zaml-čeno, naopak je hypertrofovaný akcent na kontinuitu výkonnosti, kompe-tence, autonomie, uznání ze strany druhých, horečnatá aktivita v oblasti podstatné pro udržení kontinuity Self (ve sportu, profesi apod.).
- **Přístup „vážně nemocné, imobilní stáří“** – identifikace se slabými a nemocnými, orientace na zbytkové aktivity se silným akcentem na jejich význam a užitečnost pro druhé (autonomie výběru činnosti se významně zužuje). Obtíže stáří nejsou bagatelizovány ani zveličovány. Udržení Self-konceptu se opírá o pozitivní důkazy z minulosti, rodina je zdrojem pomo-ci a podpory autonomie seniora, neomezuje svobodu jeho rozhodování.
- **Přístup „zvládání čtvrtého věku“** znamená přijetí statusu starého, nemocného a závislého, prezentovaného i navenek. Senioři se snaží vyko-návat silně redukované pasivní činnosti, dokud nejsou vyčerpány psychic-ké rezervy – dokud pro ně aktivity neztratí smysl a oni neunikají mimo rea-litu do svého vnitřního světa. Do popředí vystupují mechanismy zajišťující osobní bezpečí. Mezi hlavní témata patří umírání a smrt.

Uvedené přístupy jsou vyvozeny ze solidního empirického zkoumání sou-časných seniorů. Snad netřeba připomínat, že pro prioritní cíl Národního plá-nu na léta 2013–2017 (tj. „aktivizovat seniory, zdůrazňovat hodnotu dobrovol-nictví a rozšířit možnosti smysluplné účasti na dobrovolných aktivitách“) jsou nejméně vhodné ti senioři, kteří volí jeden z posledních dvou přístupů.

Ve vztahu k životním cílům vymezuje Sýkorová (2007, s. 147) tři základní typy seniorů, které dále takto člení:

1. aktivně plánující, zaměřující cíle na aktivity: a) konstruktivní, b) sociální;
2. pasivně přijímající: a) duchovně orientovaní nebo b) materialisticky konzumní;
3. neplánující: a) pozitivně bilancující nebo b) rezignující.

Ve světle autorčiny Moravskoslezské studie senioři přisuzují vysokou hodnotu autonomii ve významu svobody: „Z nezávislého rozhodování vyvo-zují senioři pro ně důležitý pocit osobní kompetence, stejně jako z fyzické

a finanční soběstačnosti... Jsou přesvědčeni, že neztratili kapacitu pro sebe-regulaci, sebeřízení (self-direction²)...“ Mají tendenci své rozhodování interpretovat ve smyslu duality zisků a ztrát: „Na jedné straně je rozhodování obohaceno životními zkušenostmi, větší rozvahou a ohleduplností k druhým, na straně druhé je komplikuje výraznější zapomnětlivost, nižší orientace ve světě, slabší jistota a pomalost“ (Sýkorová, 2007, s. 153).

STRATEGIE A „TEORIE“ STÁRNUTÍ

Na rozdíly v kvalitě stárnutí a v postojích k němu upozorňovali filosofové už v antice. Empiricky více podložený a objektivnější zájem o druhou polovinu životního cyklu však nastává pozvolna, až v novověku, a to v souvislosti s rozvojem lékařských věd. Zpočátku se to týká v podstatě jen nemocí a osobní hygieny ve stáří³ a až později i psychických změn zákonitě provázejících stárnutí (Hall, 1922). Ve 20. století se tak začalo rozlišovat mezi chorobným a normálním stárnutím a až na přelomu do století 21. se objevily první pokusy to normální dělit na stárnutí obvyklé a stárnutí úspěšné, resp. potenciálně (teoreticky) optimální.

Speciálně o stárnutí „úspěšném“ či „správném“ informuje psychologka I. Šolcová (2011) na stranách 154–156. Cenná poučení však přinášejí už úvodní stránky této její studie. Autorka tam nejprve cituje B. Neugartenovou, která od 60. let minulého století odmítala zjednodušující a spíše negativní obraz stárnutí a empiricky doložila rozdíly mezi věkovými kohortami seniorů a jejich mnohočetnou podmíněnost. V publikacích se spolupracovníky (1961, 1968) a hlavně svou pozdější samostatnou studií z roku 1974 Neugartenová významně přispěla k zesílení orientace gerontologů na rozdíly mezi seniory, tj. dala základ k oboru, který bychom dnes mohli nazvat – po vzoru Sternovy diferenciální psychologie – **diferenciální gerontologií**.⁴ V tomto duchu také

2 Pojem „Já“ (angl. „Self“) představuje v soudobé psychologii složitou teoretickou problematiku. Ústřední roli hraje např. v analytické, fenomenologické a humanistické psychologii, dále v různých psychoterapeutických směrech. Problematikou se zabývá řada významných psychologů (C. G. Jung, C. R. Rogers, H. Kohut a další, u nás např. P. Říčan, M. Blatný s A. Plhákovou, P. Macek, V. Smékal aj.). V různých významových vazbách a specifikacích je také zkoumána role „Já“ v komplexu faktorů určujících míru a kvalitu přizpůsobení na stárnutí a stáří (Self-esteem, Self-concept, Self-efficacy atd.).

3 Podle některých historiků medicíny je za předchůdce geriatricie považován L. Cornaro, a to díky spisu z roku 1558 *Traktát o vyrovnaném životě*. Spis je věnovaný problémům osobní hygieny a otázkám nemocí ve stáří (Niklíček & Stein, 1985).

4 W. Stern (1871–1938) je v historii psychologie hodnocen buď jen jako upravitel klasického IQ, nebo v lepším případě jako představitel personalismu. Jeho hlavní „nadčasový“ přínos je však v tom, že vytvořil promyšlený metodologický základ pro obor diferenciální psychologie. Geniální, dnes už málo čtená Sternova publikace o pěti stech stran (W. Stern, první vydání 1911, poslední 1994) zásadně přispěla k obratu psychologie od experimentování s elementárními funkcemi (Galton, Wundt aj) a od pojetí obecného či „středního“ člověka (Queteletův „l'homme moyen“) k pojetí v té době novému, a to ke studiu rozdílů mezi lidmi, tedy k tomu, čím se lidé po stránce psychologické od sebe liší. Stern svými „metodickými

pokračuje ve své přehledové studii I. Šolcová, když proti negativním stereotypům staví výsledky longitudinálních studií německých autorů (H. Thomae a kol.), Vaillantovo doplnění Eriksonova úkolu pro stáří (pěstovat integritu ega) o úkol „bdít nad smyslem tradice“ (uchovávat dědictví z minulosti do budoucna), jakož i přínos dalších autorů dokládajících pozitivní aspekty stáří, jako je moudrost, zachování osobní identity navzdory překážkám, Nygrenovy zdroje „vnitřní síly“ (Nygren, in Šolcová, 2011, viz s. 3).

STRATEGIE STÁRNUTÍ

V literatuře se často cituje pět strategií, jimiž se lidé přizpůsobují (lépe nebo hůře) svému stárnutí. Těchto pět strategií cituje také internista a gerontolog V. Pacovský v knize Gerontologie (Pacovský & Heřmanová, 1981). Citát převzal z D. B. Bromleye (1974), ale táž původní typologie pochází asi už od S. Reichardové (1962).

Stručné charakteristiky strategií, seřazené od optimální k pesimální:

- konstruktivní strategie – optimistický postoj k životu, člověk akceptuje věk, pokračují zájmy, smysl pro humor;
- strategie závislosti – pasivita, odpovědnost nechává na druhých (mladších), ve vztahu k druhým převládá pasivní tolerance;
- obranná strategie – člověk vyvíjí nadměrnou kontrolu, obavu ze závislosti, pedantičnost, je spíše pesimistický;
- strategie hostility – podezírání, agresivita, člověk přisuzuje vinu druhým, bývá mrzutý, závidí druhým;
- strategie sebenávisti – agresivita vůči sobě, kritika své životní dráhy (selhání); v anamnéze bývá ambivalence vůči rodičům.

Novějších, empiricky podložených a převážně pozitivních strategií je ovšem mnohem více. Sýkorová (2007) jich má ve věcném rejstříku své knihy přes dvacet. Jmenujme alespoň některé typy: strategie generační sounáležitosti, strategie sociálního distancování (od ostatních seniorů), strategie srovnávání, strategie udržení a potvrzení self-identity, strategie vyhýbání, strategie zachování autonomie, strategie zvládnutí stárnutí a stáří.

Táž autorka popisuje typologickou různost strategie zvládnutí stárnutí a stáří v těchto termínech:

1. z hlediska intenzity: minimalistická – akceptující – ignorující, tj. nedbat stáří, až do konce „jet na plný plyn“;
2. z hlediska zaměření (orientace): na zdraví a zdravý životní styl – na sociální vztahy, jejich aktivní rozvíjení – na kulturní, sportovní nebo profesní zájmy – na vlastnosti osobnosti, jako je optimismus, humor, tolerance – na

základy diferenciální psychologie“ v mnoha ohledech anticipoval vývoj vědecké psychologie ve druhé polovině 20. století (R. B. Cattell aj.).

egoistické zájmy, „hledět si svého“ – na transcendentno, víru v Boha (op. cit., s. 221).

Ve druhé polovině 20. století se ukázala potřeba přesněji definovat, co se vlastně rozumí úspěšným stárnutím, resp. co vede k onomu dobrému (žádoucímu) přizpůsobení na změny provázející stárnutí. Zajímavý příspěvek k definování úspěšného přizpůsobení (adjustment) podal I. Rosow (1967). Navrhl tři přístupy k definici, a to sociologický, psychologický a sociálně-psychologický. Předmětem sociologického přístupu je vyhodnotit, jaký vliv na přizpůsobení mají zaujímané vzorce chování v sociálních vztazích, aktivitách a rolích; předmětem psychologického přístupu je vyhodnotit vliv osobnostních faktorů, psychických stavů a sebepojetí či sebehodnocení (self-images or evaluations); přístup sociálně-psychologický spočívá v kombinaci objektivních i subjektivních proměnných. Podle Rosowa záleží na tom, jak je chápána vyrovnanost (ekvilibrium): přizpůsobení je nutno chápat jako dynamický fenomén; problematické je, chápe-li se přizpůsobení jako setrvalý stav, a nikoli jako proces.

Od poloviny minulého století se v sociologii a psychologii projevuje také snaha odhalit obecnější podmínky dobré adaptace na stárnutí. Z nejvíce citovaných dřívějších autorů jsou to hlavně Havighurst a spol. (1961, 1968), propagující teorii aktivity, a Cummingová s Henrym (1961), kteří doporučují postupné odangažování – ústup ze sociální scény (disengagement theory). V novějších koncepcích se odvozuje způsob a kvalita přizpůsobení na stárnutí z průběhu celého dosavadního života (life span, life course). Koncem minulého století se k nim připojuje hojně diskutovaná teorie kontinuity (Atchley, 1989).

POVŠECHNÉ CHARAKTERISTIKY „TEORIÍ“

Podle **teorie aktivity** by měly být ztráty v rolích (odchod do důchodu, ovdovění aj.) kompenzovány jinými aktivitami v nových sociálních rolích. Podle této teorie totiž na sociálních interakcích závisí udržení dobrého sebepojetí (self-concept). Podle kritiků je slabostí teorie to, že mnozí senioři nejsou z různých důvodů schopni podržet životní styl dřívější životní etapy (v důsledku omezení funkčních sil, nižších příjmů nebo prostě proto, že jim chybí motivace k sociálním interakcím).

Teorie odangažování na podkladě poznatků získaných opakovanými rozhovory se seniory usuzuje, že jak společnost, tak oni sami mají tendenci stahovat se z interakcí s druhými lidmi. Jde o nevyhnutelný proces zákonitě provázející stárnutí. Teorie předpokládá, že s oslabením energie souvisí u seniorů větší „pohroužení“ do svého Já. Navíc postupné odangažování vede lépe k zachování morálního standardu, než kdyby pokračovali v účasti na životě společnosti. Slabostí teorie je to, že není dostatečně podložena objektivním výzkumem, a proto také nemá širší podporu gerontologů.

Význam slova **kontinuita** v názvu teorie je pouze relativní. Teorie pocho-pitelně uznává jak v čase trvajících (koherentní) základní struktury, tak i dyna-mickou povahu psychického vývoje člověka, včetně jeho adaptace na stárnutí. Ústřední podmínkou spokojenosti ve stáří je podle ní to, nakolik je člověk disponován a motivován k udržení relativní kontinuity jak ve sféře prožívání, tak ve sféře sociální. Slabostí teorie je podle kritiků to, že srovnává stárnutí normální se stárnutím chorobným a že u seniorů opomíjí rozdíly dané chro-nickými dysfunkcemi, životem v sociálních ústavách apod.

Kromě závislosti adaptace seniorů na podmínkách a okolnostech v celoži-votní historii člověka (life course perspective) se v posledních desítkách let ve světě věnuje intenzivní pozornost multidimenzionálnosti a heterogenitě lidského stárnutí (Baltes & Baltes, 1990, in Šolcová, 2011).

Strategie zvládání stárnutí a stáří jsou výsledkem rozhodovacího procesu, který nemusí probíhat vždy na úrovni racionální a zcela vědomé. Citujme opět D. Sýkorovou: „Senioři mají relativní svobodu k volbě a provozování aktivit v prostoru osvobozeném od výkonu zaměstnání a povinností s ním spojených. Připojíme-li význam svobody sociálních kontaktů a vztahů jako seniory vní-mané možnosti ‚sejít se s druhými, s nimiž chtějí, a když chtějí‘, blíží se svobo-da v jejich pojetí ziskům stáří... Svoboda je seniory rovněž chápána ve spojení se sociálně historickým kontextem – v období transformace pro ně může být svobodou jedince v demokratické společnosti i nesvobodou individua v tržní ekonomice“ (Sýkorová, 2007, s. 155).

HODNOTY – VÝVOJ A PROMĚNY U ČESKÝCH SENIORŮ

Schematicky se obvykle rozlišují tři úrovně hodnotových orientací: (a) indivi-duální, (b) institucionální, skupinové a (c) společenské. Z nich má psycholo-gie nejbližší k úrovni (a) a sociologie k úrovni (c). Úroveň (b) je oběma vědám společná.

Na začátku 20. století byl jako psychologický směr ustaven „personalismus“ orientovaný na studium osobnosti. Podle personalismu je každý člověk celist-vou bytostí, která je jednotou různých funkcí a projevů integrovaných v sub-jektu osoby. Jedinec vytváří jednotný celek s prostředím přírodním a sociál-ním, a to jak ve vývoji, tak ve vrstevné struktuře vlastností (od základní vrstvy biologické až po nejvyšší vrstvu hodnot duchovních). Za významného předsta-vitele personalismu je považován W. Stern (viz poznámka pod čarou na č. 4).

Problematika hodnot a hodnocení má významné aspekty filosofické a obecně metodologické (viz zejména L. Tondl, 1999). Vznikem a proměnami hodnotových struktur se zabývá psychologie a sociologie. Oba obory jednak konstruuji a ověřují metody na zjišťování hodnotových orientací, jednak zkou-mají teoretické otázky hodnot, jejich vzniku a změn, a to na úrovni individua i společnosti.

SOCIALIZACE A HODNOTY

Socializací jedince se v podstatě rozumí přijímání a zvnitřňování (interiorace) hodnot. Zkoumání teoretických otázek je zpravidla spojeno s vytvářením a ověřováním zjišťovacích (diagnostických) metod. V odborné praxi a ve výzkumu jsou stále používány např. starší hodnotové systémy psychologů Sprangera, Morrise a Rokeache. Dotazník E. Sprangera zjišťuje hodnotový typ člověka podle toho, která z šesti základních hodnot (pravda, krása, užitek/zisk, láska k lidem, moc a bůh/moudrost) nejvíce určuje jeho vidění a poznávání světa. C. Morris rozlišil v hodnotových orientacích tři základní složky: dionýskou, prométheovskou a buddhistickou; faktorovou analýzou dospěl k 13 typovým kombinacím těchto složek, jimiž se lidé na cestě životem od sebe liší. M. Rokeach se stal známým nejen tím, že vytvořil dotazník pro zjišťování postojů, ale také svým přínosem k teorii hodnot. Navázal na Kluckhohnovo zkoumání hodnotové orientace v „teorii akce“ a blíže vymezil tři hlavní složky hodnot, které se vzájemně doplňují: složku kognitivní (rozpoznání toho, co je žádoucí), složku afektivní (souhlasný či nesouhlasný citový vztah k objektu) a složku behaviorální (hodnota jako aktivátor, zacílení činnosti).

SOUČASNÝ SOCIÁLNĚ-PSYCHOLOGICKÝ VÝZKUM HODNOTOVÝCH STRUKTUR

Kritické a syntetizující hodnocení teoretických konceptů Rokeache, Ingleharta, Hofstedeho a Schwartze posloužilo sociologovi **T. Prudkému** a jeho týmu jako podklad k vytvoření komplexního modelu pro plánovaný **kvantitativní výzkum hodnotových struktur** (Prudký a kol., 2009, s. 73–120). Tímto projektem se zabývá Prudký a jeho tým už více než 10 let. Na několik dalších desetiletí do budoucna je plánován sběr empirických dat, která poskytnou průběžné poznání hodnotových struktur a jejich proměn v ČR. Týká se to jak celé společnosti, tak jednotlivých demografických skupin, včetně kohort seniorů.

O Rokeachovi jsme se už zmínili. Připojme ještě stručnou charakteristiku dalších tří významných autorů: Od 70. let minulého století je ve světě hojně diskutovaný přístup sociologa R. Ingleharta. Zabývá se mimo jiné proměnami hodnot (mezigeneračním posunem) v postmaterialistickém vývoji v průmyslově vyspělých zemích. Známý je hlavně tím, že inicioval sérii mezinárodních šetření WVS (World Value Survey) a EVS (European Value Survey), na nichž se účastní i ČR. Další významný přínos pochází od Nizozemce Geerta Hofstedeho. Ten identifikoval pět univerzálních kulturních (bipolárních) dimenzí, jimiž lze charakterizovat národní, regionální, komunitní, organizační a také třídní kultury. A konečně, sociology i psychology je v současné době asi nejvíce oceňovaný a k výzkumu nejčastěji využívaný hodnotový systém

S. H. Schwartze.⁵ L. Prudký v citované publikaci podrobně seznamuje se Schwartzovými teoretickými východisky, sofistikovanou statistickou analýzou rozsáhlých souborů dat a jím postupně ověřovaným a vylepšovaným systémem hodnot.

Přínos každého ze jmenovaných badatelů je specifický, ale zároveň mají všichni společný názor na význam hodnot v současné etapě vývoje společnosti. Podobně jako Inglehart a Hofstede nahlíží Schwartz na hodnoty jako na „jeden ze základních kamenů možného porozumění společnosti“. Podle Prudkého čtveřici jmenovaných autorů spojují shodné principy kvantitativně založeného výzkumu hodnot a tím se otevírá perspektiva „nalézt spojující téma sociálních věd“ (Prudký a kol., 2009, s. 88).

K pochopení hodnotových preferencí a orientací slouží v Prudkého modelu tzv. hodnotový rámec Ten je vyjádřen pomocí indikátorů, které se zabývají „důvěrou, vírou, smyslem a možnostmi jedince či skupiny přímo působit na svá hodnocení a rozhodování“ (op. cit., s. 110). V přehledné tabulce uvádí Prudký pět skupin indikátorů spolu s hlavní indikací u každé z nich. Jsou to: A - hodnotové preference (základní životní hodnoty), B - hodnotové orientace (zaměření hodnot - struktura tendencí vývoje hodnot), C - hodnotový rámec (smysl existence), D - normy chování (přijetí či odmítání přestupků), E - sociální, ekonomické a demografické vlivy (podle zacílení a možností konkrétního výzkumu).

PROMĚNY HODNOT U NAŠICH SENIORŮ

Specifická situace našich seniorů po čtyřiceti letech minulého režimu bývá i odborníky, hlavně některými pražskými psychology, zcela opomíjena. Domníváme se, že vedle biologických základů a specifických podmínek individuálních životů mají nepochybný vliv na utváření hodnot obecnější faktory kulturní a sociální. Makrosociální změny, zejména intenzivní a déledobé, jako jsou například změny politického režimu, mohou u velké části občanů výrazně ovlivnit utváření hodnot nebo způsobit posuny hodnotových priorit. Toto tvrzení neimplikuje, že by se na tvorbě hodnot nepodílely (kromě socializace a enkulturace) i další faktory. Například K. Hnilica (2007) na základě vlastní důkladné analýzy dat z EVS (viz výše o Inglehartovi) dospěl k optimistickému závěru, že na vývoji hodnot se spolupodílejí geneticky založené procesy zrání a svým způsobem i procesy intrapsychické, podporující stabilitu a odolnost systému hodnot. Přesto se domníváme, že na nápadných rozdílech v hod-

5 Osobnost prof. S. H. Schwartze je dobrým dokladem spřízněnosti obou oborů. Schwartz bývá pokládán za sociologa, ačkoli je ve skutečnosti vzděláním i povoláním psycholog a jako profesor psychologie už mnoho let působí na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě.

notových strukturách současných seniorů (v diferenciálně-psychologickém pohledu) se výrazněji podílejí faktory a podmínky související především s historickým obdobím tzv. reálného socialismu.

Naši současní senioři ve věku 80+ trávili velkou část aktivního života (od 20 do 60 let věku) v totalitním státě. Možno předpokládat, že většina z nich už měla vytvořený a stabilizovaný hodnotový žebříček, více nebo spíš méně kompatibilní s totalitním režimem. Na druhé straně, u dnešních seniorů o 20 let mladších (tj. ve věku 60+) se hodnotové struktury v uvedeném režimu teprve utvářely. Tato věková kohorta prožila dlouhé vývojové období, od dětství až do adolescence, v nedemokratickém režimu poskytujícím velmi omezené podmínky pro rozvoj růstových potřeb (dle Maslowa).

V citované knize *Inventura hodnot* (Prudký a kol., 2009) se autoři pokusili zpracovat i data z minulého režimu, tj. data získaná před rokem 1989. Jsou si ovšem vědomi jejich omezení. Konstatují, že „všechny sociálně-vědní práce z té doby byly nějakým způsobem poznamenány oficiální ideologií... V sociální vědě existovala celá řada omezení týkajících se toho, co je možné zkoumat a publikovat nebo na co je možné se ptát respondentů“ (tamtéž, s. 70).

S těmito výhradami byla analyzována data, která získal D. Slejška nejprve v 70. letech a po deseti letech sběr dat opakoval. Nejvýraznější nárůst váhy měly hodnoty *klidného života bez napětí a rizik a zálib a koníčků* a naopak pokles váhy hodnoty *volný čas, také chaty a auta, života podle svých zájmů a existence, peněz a výdělku*. Poměrně značnou stabilitu mají hodnoty *zdraví, rodina, přátelství* a na spodních místech v pořadí zůstávají hodnoty spojené s *veřejnou činností*. Podobně v datovém souboru z roku 1984 jsou na vrcholu hodnoty spojené s *rodinou a blízkými* a jasně nejméně preferované jsou hodnoty spojené se *samostatností v práci*. Preference hodnoty *rodiny a sociálního konformismu* se potvrdila i v dalších šetřeních ze sledovaného období.

Zajímavé výsledky pak přineslo srovnání dat z období totality s daty po roce 1989. V roce 1990 nejvíce posílily hodnoty zaměřené na individuum, *sebeprosazení, úspěch a bohatství*. Proměna politického systému se projevila ve výsledcích faktorové analýzy dat z roku 1993 (Prudký a kol., 2009, s. 181). První tři faktory interpretují autoři takto: Faktor vyčerpávající největší část variability vyjadřuje hodnoty *uspokojení a pohody bez dalších souvislostí*, ve druhém faktoru je zdůrazněn význam *uspokojení z práce a význam vzdělání* a třetí byl nazván „kvalita života“, protože ho sytily položky *svoboda, bohatý citový život a příjemný, pestrý a zajímavý život*.

Přetrvávání preference hodnot soukromé sféry před sférou veřejnou potvrdil také mezinárodní výzkum kvality života seniorů. Ve srovnání se západoevropskými seniory byla kvalita života českých seniorů významně nižší ve všech oblastech kromě domény „intimita“ – ta také byla silněji svázaná s rodinnými hodnotami, konkrétně se spokojeností s vnoučaty a s dětmi (Dragomirecká et al., 2008).

ZÁVĚR

Snad by bylo rozumné, kdyby společnost, resp. státem vytvořené organizace a instituce, poskytovaly lidem v důchodovém věku co nejvíce příležitostí k vlastnímu, svobodnému rozhodování a kdyby se na to myslelo i v zařízeních pro seniory. Aktivizace je chvályhodná, ale není potřeba ji nutit každému – pokud o ni člověk nestojí a chce být ponechán sám sobě, není to selhání péče, ale respekt k svobodě volby

LITERATURA

- Atchley, R. C. (1989). A continuity theory of normal aging. *Gerontologist*, 29, 183–190.
- Baltes, P. B., & Baltes, M. M. (1990). *Psychological Perspectives on Successful Aging*. New York: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. (2003). *Svoboda*. Praha: Argo.
- Bromley, D. B. (1974). *Psychológia ľudského stárnutia*. Bratislava: Smena.
- Cumming, E., & Henry, W. E. (1961). *Growing Old: The process of disengagement*. New York: Basic Books.
- Cvrček, V. et al. (2010). *Mluvnice současné češtiny. 1. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- Dragomirecká, E., Bartoňová, J., Eisemann, M., Kalfoss, M., Kilian, R., Martiny, K., Steinbüchel von, N., & Schmidt, S. (2008). Demographic and psychosocial correlates of quality of life in the elderly from a cross-cultural perspective. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 15, 193–204.
- Grundy, E. (2001). *Ageing and Vulnerable Elderly People in Europe*. London: Centre for Population Studies, London School of Hygiene and Tropical Medicine.
- Hall, G. S. (1922). *Senescence. The last half of the life*. New York: Appleton.
- Havighurst, R. J. (1961). Successful aging. *Gerontologist*, 1, 8–13.
- Havighurst, R. J. (1968). A social-psychological perspective on aging. *Gerontologist*, 8, 67–71.
- Hnilica, K. (2007). Vývoj a změny hodnot v dospělosti. *Československá psychologie*, 51, 437–459.
- Neugarten, B. L. (1974). Age groups in American society and the rise of the young old. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415, 187–198.
- Niklíček, L., & Štein, K. (1985). *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha: Avicenum.
- Pacovský, V., & Heřmanová, H. (1981). *Gerontologie*. Praha: Avicenum.
- Prudký, L. et al. (2009). *Inventura hodnot*. Praha: Academia.
- Reichard, S. K. et al. (1962). *Aging and Personality: A study of eighty-seven old men*. New York: Wiley.
- Rosow, I. (1967). *Social Integration of the Aged*. New York: Free Press.
- Srnc, J. (1982). Psychologie stárnutí. In Wolf, J. a kol. *Umění žít a stárnout* (127–186). Praha: Nakladatelství Svoboda.

- Stern, W. (1921). *Die Differenzielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen*. Leipzig: Barth.
- Sýkorová, D. (2007). *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: SLON.
- Šolcová, I. (2011). Psychosociální aspekty stárnutí. *Československá psychologie*, 55, 152-166.
- Tondl, L. (1999). *Hodnocení a hodnoty. Metodologické rozměry hodnocení*. Praha: Filosofia.
- Vondráček, V., & Srnec, J. (1959). Psychologie stáří. *Acta universitatis Carolinae*, suppl. 7, 24-36.